

Νίκος Ανδριώτης

Κρήτες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος της επανάστασης του 1821

ABSTRACT

CRETAN REFUGEES DURING AND AFTER THE END OF THE 1821 REVOLUTION

The 1821-1830 Revolution gave rise to significant refugee movements from many regions of Greece. From Crete refugees fled to liberated areas, mainly in 1824 and 1830-1831. The main places of arrival and first settlement of these refugees were the Cycladic islands (Milos, Sifnos, Ios, Naxos, Paros, Syros, Kimolos) and – via Antikythira and Kythira – the Peloponnese (Messinia, Lakonia, Argolida, Korinthia). Refugees from Crete fled also to Kasos and Karpathos, Aegina and Poros.

Cretan refugees, about 20,000 souls, survived under difficult conditions receiving relief from the authorities. However, since many of them were armed, they caused problems mainly in the Cyclades, provoking indignation among the local population. Many refugees were repatriated to Crete during the 1830s, while others settled down in the 1830s and 1840s in the Peloponnese (Minoa of Argolida and Nea Kriti of Methoni) and Milos (Adamas).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: επανάσταση 1821, πρόσφυγες, περίθαλψη, αποκατάσταση, Κυκλάδες, Αργολίδα, Μεσσηνία, συμπεριφορά Κρητών προσφύγων, παλιννόστηση, αριθμός Κρητών προσφύγων

Η επανάσταση του 1821-1830 προκάλεσε σημαντικές μετακινήσεις Ελλήνων προσφύγων από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας –όχι κατ' ανάγκη επαναστατημένες– προς άλλες, απελευθερωμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Το ζήτημα των προσφύγων αυτών αντιμετωπίστηκε με στοιχειώδη περίθαλψη και σύμφωνα με σχετικά ψηφίσματα της Γ', Δ' και Ε' Εθνοσυνέλευσης και περισσότερο συστηματικά κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840.

Στην Κρήτη η επανάσταση ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1821 στην περιφέρεια των Χανίων, με συμμετοχή κυρίως των Σφακιανών, ενώ ταυτόχρονα σημειώθηκαν καταπιέσεις και σφαγές του χριστιανικού πληθυσμού στις πόλεις και τα περίχωρά τους. Οι επαναστατικές δυνάμεις οργανώθηκαν με τον ορισμό Γενικού αρχηγού στα τέλη του 1821, ενώ συγκλήθηκε Γενική Συνέλευση και ψηφίστηκε το Προσωρινόν πολίτευμα την άνοιξη του 1822. Το ίδιο έτος η εξέγερση επεκτάθηκε και στις περιφέρειες του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου με τους Χριστιανούς να επικρατούν σταδιακά στην ύπαιθρο και τους Μουσουλμάνους να κλείνονται στις τρεις μεγάλες πόλεις και στα μικρότερα φρούρια. Η επανάσταση κράτησε μέχρι την άνοιξη του 1824, οπότε οι ενωμένες οθωμανικές και αιγυπτιακές δυνάμεις την κατέστειλαν, προκαλώντας ένα μεγάλο προσφυγικό κύμα προς τις απελευθερωμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Την άνοιξη του 1824, ένα πρώτο κύμα προσφύγων έφθασε στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Πρώτοι σταθμοί προς την Πελοπόννησο ήταν τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα και η Μονεμβασιά. Από εκεί οι περισσότεροι προωθήθηκαν προς την Αργολίδα. Από τους 545 «ενδεείς» Κρήτες που βρίσκονταν στο Άργος τον Σεπτέμβριο του 1824, τα 2/3 προέρχονταν από τη δυτική Κρήτη και το 1/3 από την ανατολική.¹ Η κατάσταση τους ήταν δυσχερής² και οι ελληνικές επαναστατικές αρχές κατέβαλλαν προσπάθειες για την ανακούφισή τους. Το Βουλευτικό τον Μάιο του 1824 προχώρησε σε καταγραφή των χηρών, ορφανών και ασθενών προκειμένου να φροντίσει γι' αυτούς. Επίσης διένειμε 500 κιλά σίτου στους Κρήτες στο Κρανίδι, το Άργος και τη Μονεμβασιά και ενέκρινε να επιδιορθωθούν τα εθνικά σπίτια στη Μονεμβασιά για να τα κατοικήσουν (Βακαλόπουλος 1939, 59-60). Μεγαλύτερος αριθμός προσφύγων, κυρίως από την ανατολική Κρήτη, κατέφυγε στις Κυκλάδες, αλλά και στην Κάρπαθο και την Κάσο (Βακαλόπουλος 1939, 59· Αγγελάκης 1935, 78-81).³

Στην Τήνο έτυχαν καλής υποδοχής, ενώ αντίθετα στη Νάξο, την Πάρο, τη Σίφνο, τη Μήλο και την Ίο καταγράφεται ότι οι «οπλοφόροι» Κρήτες «επέφερον την αναρχίαν», σε ορισμένα μάλιστα από αυτά τα νησιά «αι τοπικαί αρχαί είχαν καταλυθή υπ' αυτών». Γι' αυτό η κυβέρνηση έστειλε στρατιωτική και ναυτική δύναμη η οποία περιπολούσε μεταξύ της Νάξου και της Πάρου εκδιώκοντας από τα νησιά τους ταραξίες Κρήτες (Βακαλόπουλος 1939, 58-60). Στη Σίφνο ένοπλοι Σφακιανοί δημιούργησαν πολλά προβλήματα, με αποτέλεσμα οι κάτοικοί της να διαμαρτυρηθούν με επιστολή τους τον Νοέμβριο του 1825 προς το Εκτελεστικό όχι μόνο για τις κλοπές και τις καταχρήσεις, αλλά και για την αναγκαστική μεταφορά Σιφνίων στη Γραμβούσα. Η προσπάθεια της διοίκησης για διορισμό «εκτελεστικής δύναμης» για την επιβολή της τάξης, αρχικά 15 και στη συνέχεια 25 στρατιωτών, απέτυχε λόγω της σφοδρής αντίστασης των Σφακιανών (Συμεωνίδης 2004, 181-187).⁴ Τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι Κρήτες που είχαν εγκατασταθεί στη Νάξο ανάγκασαν τον ναύαρχο Κόχραν τον Σεπτέμβριο του 1827 να διατάξει «να φύγουν με τας φαμηλίας των και να πηγαίνουν ή εις Κρήτην ή εις Κάρπαθον, όπου ευρί-

¹ Συγκεκριμένα οι 352 (64,6%) προέρχονταν από τις περιφέρειες Χανίων και Ρεθύμνου και οι 193 (35,4 %) από την περιφέρεια του Ηρακλείου. Συνημμένος κατάλογος στο «Η επιτροπή των αποίκων Κρητών προς τη Διοίκηση», Ναύπλιο 9 Σεπτεμβρίου 1824, Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Αρχείο Αγώνος, Εκτελεστικό, φάκ. 22, έγγρ. 3171-3172.

² «Αυτάς τας ημέρας ήλθον δύο φοραίς τα καράβια και εξεμβαρκάρησαν εδώ υπέρ τας δέκα χιλιάδας ψυχάς Κρήτας, οι οποίοι είναι γυμνοί και τετραχιλισμένοι», Δημογέροντες Μονεμβασιάς προς τη Διοίκηση, Μονεμβασιά 14 Απριλίου 1824, ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος, Εκτελεστικό, φάκ. 6, έγγρ. 49. «Μέρος εξ αυτών εδώ αρρωστά από την πείναν, εκεί άοικοι αποθνήσκουν από το ψύχος διά την γυμνότητα των, και αλλού ημιθανείς διώκονται από τα κτήματα των εντοπίων, ή διότι δεν τους πληρώνουν ενοίκιον ή διότι είναι εις αυτήν την οικτράν κατάστασιν». Ζητούν να τους δέχονται οι Αργείοι χωρίς ενοίκιο στα σπίτια τους, να συσταθούν συσσίτια καθημερινά για τις χήρες και τα ορφανά, να τους δοθεί ποσότητα σίτου, τόσο σ' αυτούς όσο και σε όσους βρίσκονται στη Μονεμβασιά, «όπου ήδη αποθνήσκουν δεκαπέντε έως είκοσι από την πείναν», Οι αντιπρόσωποι των Κρητών προς το Βουλευτικό, Άργος 6 Μαΐου 1824, ΓΑΚ, Συλλογή Γ. Λαδά, Κ. 47, Β', φάκ. V, έγγρ. 36. Αντίστοιχη επιστολή τους από Ναύπλιο στις 14 Ιουλίου 1824, ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος, Εκτελεστικό, φάκ. 14.

³ Στην Κάσο κατέφυγαν περίπου 2.000 Κρήτες, από τους οποίους μετά την κατάληψη και καταστροφή της τον Ιούνιο του 1824 φονεύτηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν πάνω από 1.000.

⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρουν ότι δέχθηκαν «τους εκείθεν φυγάδας και απάτριδας Σφακιανούς», αυτοί όμως «επιφέρουσι προς όλους τους κατοίκους της αυτής Νήσου τας μεγαλωτάτας βίας και τα πλέον ανυπόφορα δεινά και όσα ιστορία δεν δίδει εις φως ανθρώπου να έπαθον από τους πλέον σκληρούς και ανθρωποφάγους τυράννους ... οι Σίφνιοι μόνοι κατήγησαν είλωτες, σκλάβοι και ανδράποδα των ευεργετηθέντων και ομοπίστων Σφακιανών», Οι δημογέροντες Σίφνου προς το Εκτελεστικό, 16 Νοεμβρίου 1825.

σκεται η επιτροπή των και όπου θέλει τους οδηγήσει, χωρίς πλέον να μπορούν να πλησιάζουν εις καμμίαν άλλην νήσον του Αιγαίου πελάγους», απειλώντας τους ότι θα συλλαμβάνονται αν δεν αναχωρούσαν σε συγκεκριμένη προθεσμία. Η διαταγή τοιχοκολλήθηκε, ορισμένες οικογένειες αναχώρησαν, άλλες παρέμειναν και διαμαρτυρήθηκαν με επιστολή τους τον Μάρτιο του 1828 «προς τους Παραστάτας διά τον διωγμόν» αναφέροντας: «δεν ηλπίζαμεν ποτέ, ότι ήθελε μας ακολουθήσει τέτοιος διωγμός από τους αδελφούς μας Χριστιανούς. Μήτε αν ήθελε είμεθα Εβραίοι [...] Τόσον μίσος έχουν εις όλους [οι Ναξιώτες], ωσάν να είμεθα Τούρκοι ή Εβραίοι» (Μοτάκης 1953, 197-205).

Από το 1825 ξεκίνησε προσπάθεια αναζωπύρωσης της επανάστασης στην Κρήτη με κέντρο το φρούριο της Γραμβούσας, προσπάθεια η οποία έγινε συστηματικότερη από το 1827 οπότε κλήθηκαν οι άνδρες πρόσφυγες να επιστρέψουν για να πολεμήσουν (Μοτάκης 1953, 195-196 και 209-211). Το 1828 οι Χριστιανοί είχαν γίνει και πάλι κυρίαρχοι της υπαίθρου. Η συμπεριφορά όμως των εγκατεστημένων στη Γραμβούσα επαναστατών προκάλεσε την οργή των Μ. Δυνάμεων και υπονόμει τον κρητικό αγώνα. Γι' αυτό με προτροπή του Καποδίστρια αγγλογαλλικές δυνάμεις υπό τον Άγγλο κομοδόρο Στέινς την κατέλαβαν και την παρέδωσαν σε ελληνικό τακτικό στρατιωτικό σώμα (Πεταλά 1987, 100-106).

Αμέσως μετά την άφιξή του στην Αίγινα τον Ιανουάριο του 1828, ο Ιωάννης Καποδίστριας ασχολήθηκε με την ανακούφιση των προσφύγων, μεγάλο μέρος των οποίων είχε συγκεντρωθεί στο Ναύπλιο. Από τις πρώτες ενέργειες υπήρξε η σύνταξη καταλόγων προσφύγων για τη διανομή τροφίμων. Στη συνέχεια με την ίδρυση του Ορφανοτροφείου στην Αίγινα εξασφαλίστηκε η σίτιση 2.000 προσφύγων και επιχειρήθηκε η αποκατάστασή τους με την ίδρυση αγροτικών συνοικισμών στις εθνικές γαίες. Ο πρώτος από αυτούς δημιουργήθηκε στα περικόρα του Ναυπλίου με σκοπό τη στέγαση προσφύγων, κυρίως Κρητών και Μικρασιατών, οι οποίοι έως τότε ζούσαν σε παραπήγματα μέσα στην πόλη, και έλαβε την ονομασία *Πρόνοια*. Μάλιστα «το ανατολικότερον τμήμα της Πρόνοιας καλείται *Κρητικός μαχαλάς*, ως εκ των αυτόθι το πρώτον εγκατασταθέντων Κρητών» (Μηλιαράκης 1886, 73· Καρδαμίτση-Αδάμη 1994, 35-46).

Η υπογραφή του πρωτοκόλλου του Λονδίνου το 1830, το οποίο άφηνε την Κρήτη έξω από τα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, οδήγησε αναπόφευκτα στο τέλος της επανάστασης και νέοι πρόσφυγες από το νησί κατέφυγαν στην Ελλάδα. Στις 16 Δεκεμβρίου 1830 διαλύθηκε οριστικά το Κρητικό Συμβούλιο –η τελευταία προκήρυξή του κυκλοφόρησε στις 23 Νοεμβρίου από τις Μαργαρίτες– και οι τελευταίοι σύμβουλοι αναχώρησαν για την Ελλάδα. Το φρούριο της Γραμβούσας παραδόθηκε οριστικά στους Αιγυπτίους στις 28 Ιανουαρίου 1831. Ένα από τα επιχειρήματα του Καποδίστρια για την προσάρτηση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος ήταν να αποτραπεί η ενδεχόμενη έξαρση της πειρατείας, συνέπεια της συσσώρευσης Κρητών προσφύγων στην ανεξάρτητη Ελλάδα. Σε υπόμνημα του προς τους αντιπροσώπους των Μ. Δυνάμεων στις 11/23 Σεπτεμβρίου 1828, ο Καποδίστριας επιχειρηματολόγησε υπέρ της συμπερίληψης της Κρήτης στο ελληνικό κράτος αναφέροντας ότι αυτό θα ήταν εκτεθειμένο στο νότιο μέρος του στην οθωμανική ή αιγυπτιακή επιθετικότητα και ότι οι Κρήτες θα επέδραμαν στα νησιά του Αιγαίου με αρνητικές επιπτώσεις για το εμπόριο (J. Capodistrias 1839, 458).

Η περισυλλογή των προσφύγων από τις αρχές του 1831 έγινε δυσχερέστερη λόγω του αποκλεισμού της Κρήτης που εφάρμοζαν οι Αιγύπτιοι. Ο Καποδίστριας ζήτησε από τους

αντιπρέσβεις να συνοδεύονται τα ελληνικά πλοία που κατευθύνονταν στην Κρήτη για τη μεταφορά προσφύγων από ένα πλοίο των Μ. Δυνάμεων, καθώς, σύμφωνα με το πρωτόκολλο του Λονδίνου παρεχόταν το δικαίωμα του εκπατρισμού και οι αιγυπτιακές αρχές όφειλαν να διευκολύνουν με κάθε τρόπο όσους επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν το νησί συναποκομίζοντας και την κινητή περιουσία τους.⁵ Η παλιννόστηση όμως των Κρητών προσφύγων, προσωρινή ή μόνιμη, προκαλούσε προβλήματα στις σχέσεις του Μωχάμετ Άλυ και του Καποδίστρια και για να λυθεί το ζήτημα χρειάστηκε η παρέμβαση των Μ. Δυνάμεων. Οι αντιπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων ανέλαβαν να προστατεύσουν τους πρόσφυγες που θα επέστρεφαν προσωρινά χρησιμοποιώντας ελληνικά διαβατήρια, τα οποία όμως θα έπρεπε να θεωρηθούν από τις προξενικές αρχές στην Ελλάδα ή την Κρήτη και να καθορίζουν τον χρόνο παραμονής (Μπελιά 1975, 247-248· Πεταλά 1987, 176-179). Πολλοί Κρήτες άρχισαν να επιστρέφουν στην πατρίδα τους «άνευ της αδείας της κυβερνήσεως» και ο Καποδίστριας διέταξε τον πλοίαρχο Σαχίνη, ο οποίος περιπολούσε στο Αιγαίο, να εμποδίζει τους Κρήτες να επιστρέφουν και να τους κατευθύνει στο Ναύπλιο (Βακαλόπουλος 1939, 136). Ο αντιβασιλέας της Αιγύπτου διαμαρτυρήθηκε γι' αυτό, ο Καποδίστριας όμως ισχυρίστηκε ότι όχι μόνο δεν εμπόδιζε, αλλά παρείχε κάθε δυνατή διευκόλυνση σε όσους ήθελαν να επιστρέψουν.

Το φθινόπωρο του 1830 τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων δέχθηκαν τα δύο πλησιέστερα νησιά, η Μήλος⁶ και η Ίος,⁷ ενώ άλλοι κατευθύνθηκαν προς το Ναύπλιο (Βακαλόπουλος 1939, 135-136).⁸ Καθώς υπήρχε η εμπειρία της φιλοξενίας ενόπλων Κρητών προσφύγων τα προηγούμενα έτη,⁹ καταβλήθηκε προσπάθεια, αφοπλισμού τους,¹⁰ χωρίς όμως σπουδαία αποτελέσματα, όπως φάνηκε στη συνέχεια. Πολλοί Κρήτες πρόσφυγες επέδειξαν έντονη κινητικότητα τόσο εντός των απελευθερωμένων περιοχών όσο και από και προς την Κρήτη,

⁵ «Αι συνθήκαι παρέχουσιν εις τους Κρήτας το δικαίωμα της μεταναστεύσεως εις την ελευθέραν Ελλάδα». Ο Κυβερνήτης προς τον μοίραρχο Κων. Κανάρη, Ναύπλιο 14 Νοεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία (Γεν. Γραμ.), φάκ. 255, έγγρ. 328.

⁶ Η πρώτη οικογένεια «συγκειμένη από 13 ψυχάς» έφθασε στη Μήλο τον Σεπτέμβριο του 1830, Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 23 Σεπτεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 252B, έγγρ. 13. Στα τέλη Νοεμβρίου βρίσκονταν στο νησί πάνω από 2.000 πρόσφυγες «το πλείστον μέρος άποροι και γυμνοί», Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 28 Νοεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 90, έγγρ. 32.

⁷ Τον Δεκέμβριο βρίσκονταν στην Ίο πάνω από 1.200 Κρήτες πρόσφυγες, ενώ συνεχώς έφθαναν και άλλοι «σήμερον έφθασαν έως διακόσiai ψυχάι», αναφέρει ο μοίραρχος Γ. Σαχίνης προς τη Γραμματεία των Ναυτικών, Ίος επί της κορβέτας «Η Υδρα», 27 Δεκεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 285B, έγγρ. 121.

⁸ Τον Νοέμβριο του 1830 έφθασαν στο Ναύπλιο 367 Κρήτες, από τους οποίους οι 134 εγκαταστάθηκαν στο Αγκοκήπιο, Ο Διοικητής των επαρχιών Ναυπλίου, Άργους και Κάτω Ναχαγιέ προς τον Κυβερνήτη, Ναύπλιο 29 Νοεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 256, έγγρ. 269-272. Λίγες ημέρες αργότερα αυξήθηκαν σε 600, τα 14/15 από τους οποίους ήταν γυναίκες και παιδιά, Ο Κυβερνήτης προς τον μοίραρχο Κ. Κανάρη, 5 Δεκεμβρίου 1830.

⁹ Ήταν τόσο άσχημη η ανάμνηση από τους Κρήτες πρόσφυγες του προηγούμενου κύματος, ώστε όταν έφθασε στη Μήλο η πρώτη οικογένεια προσφύγων σε δεινή κατάσταση τον Σεπτέμβριο του 1830, ο διοικητής ανέφερε ότι «σκοπεύουν οι κάτοικοι να την αποδιώξωσιν», Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 23 Σεπτεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 252B, έγγρ. 13.

¹⁰ Μετά από σύσκεψη τον Δεκέμβριο του 1830 στο Διοικητήριο της Ίου, παρουσία του μοίραρχου Γ. Σαχίνη, αποφασίστηκε να μην επιτρέπεται η αποβίβαση Κρητών «εάν προηγούμενως δεν ήθελον παραδώσει τα όπλα των εις τον πλοίαρχον του ιδίου πλοίου» και να μην δοθεί «εις ουδένα άδειαν της εκείθεν αναχωρήσεως εκτός της επικράτειας, επιφέρων τα όπλα», Ο Διοικητής Ίου προς τον Κυβερνήτη, Ίος 30 Δεκεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 258B, έγγρ. 41.

ιδίως οι εγκατεστημένοι στα νησιά των Κυκλάδων, τα οποία «απετέλουν ... διά τους Κρήτας είτε άσυλον είτε γέφυραν, διά της οποίας έφευγον εκ της Κρήτης ή επέστρεφον εις αυτήν» (Βακαλόπουλος 1939, 58).¹¹

Κρήτες πρόσφυγες συναντούμε σε όλες σχεδόν τις κεντρικές και νότιες Κυκλάδες. Στη Μήλο και την Ίο, λόγω της μικρής απόστασης που τις χωρίζει από την Κρήτη, αποβιβάστηκε ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων. Πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Σίφνο όπου παρέμειναν για μεγάλο διάστημα, στη Νάξο στην οποία είχαν εγκατασταθεί συμπατριώτες τους και σε προηγούμενες περιόδους εντάσεων (Κρητικός πόλεμος, Ορλωφικά) αλλά και σε ειρηνικές περιόδους, στην Κίμωλο, τη Σύρο, την Πάρο και την Αμοργό. Οι περισσότεροι από τους Κρήτες που βρέθηκαν αρχικά στις Κυκλάδες διαπεραιώθηκαν στη συνέχεια στην Πελοπόννησο ή στα νησιά του Αργοσαρωνικού.

Στην Πελοπόννησο πολλοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Αργολίδα (Ναύπλιο, Άργος και ύπαιθρος), στη Μεσσηνία (Κορώνη, Μεθώνη, Καλαμάτα και Νησί-Μεσσήνη), ενώ λιγότεροι εγκαταστάθηκαν στη Λακωνία (Μονεμβασιά, Βάτικα) και την Κορινθία. Αρκετοί Κρήτες βρίσκονταν επίσης στην Αίγινα και τον Πόρο. Σε ορισμένες περιπτώσεις και η συμπεριφορά των γηγενών ήταν άσχημη απέναντί τους. Κρήτες πρόσφυγες ληστεύθηκαν κατά τη μεταφορά τους στη Μονεμβασιά από τα πληρώματα ελληνικών πλοίων (Βακαλόπουλος 1939, 59· Παπαδοπετράκης 1888, 338-339),¹² ή έπεσαν θύματα των γηγενών, όπως συνέβη στη Μεσσηνία με τους Μανιάτες.¹³ Οι κακές συνθήκες διαβίωσης, η μεγάλη ένδεια και οι ασθένειες που έπληξαν τους Κρήτες πρόσφυγες στην Πελοπόννησο είχαν ως συνέπεια την αύξηση της θνησιμότητας ανάμεσά τους.¹⁴

Η κακή εντύπωση που είχαν αφήσει οι Κρητικοί στις Κυκλάδες από την πρώτη περίοδο έκανε τους γηγενείς κατοίκους τους εχθρικούς στη νέα άφιξη και ανάγκασε τον Καποδίστρια να εκδώσει σχετικά αυστηρές διαταγές ήδη από τις αρχές Ιανουαρίου του 1831, με κυριότερη

¹¹ Πολλά έγγραφα αναφέρονται στην κινητικότητα αυτή. Βλ. ενδεικτικά Ο μοίραρχος Γ. Σαχίνης προς τη Γραμματεία των Ναυτικών, Ίος επί της κορβέτας «Η Ύδρα», 27 Δεκεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 285B, έγγρ. 121, Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 9 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281A, έγγρ. 130, Ο Γραμματεύς των Εσωτερικών προς τον Όθωνα, Ναύπλιο 27 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1834, ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών (Υπ. Εσωτ.), φάκ. 269.

¹² Η μεταφορά των προσφύγων έγινε με πλοία των Σφακιών, της Ύδρας και των Σπετσών. Οι Ύδραίοι και οι Σπετσιώτες συχνά έκλεβαν τα πράγματα των Κρητών και απαιτούσαν αμοιβή για τη μεταφορά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα όταν επέστρεψαν τα πλοία αυτά για να πάρουν κόσμο από τα Σφακιά, οι Σφακιανοί «ετουφέκιζον αυτά».

¹³ «Εν καιρώ χειμῶνος, και αυτού του χιτώνος, τον οποίον η επάρατος και απάνθρωπος γενναία των Μανιατών αφήρπασεν παρ' ημών απανθρώπως», Αναφορά των Κρητών προς τον Διοικητή Καλαμάτας και Νησίου, Νησί 15 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 282, έγγρ. 318.

¹⁴ Σταχυολογούμε ενδεικτικά αναφορές από έγγραφα της καποδιστριακής περιόδου για την άσχημη κατάσταση των Κρητών προσφύγων. Πενήντα κρητικές οικογένειες στο Άργος «ευρισκόμεναι εις εσχάτην πενίαν, στερούμεναι και αυτού του επιουσίου άρτου», Ο Διοικητής των επαρχιών Ναυπλίου, Άργους και Κάτω Ναχαγιέ προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Ναύπλιο 24 Φεβρουαρίου 1830. «Ζῶμεν τόσον καιρόν με μόνον τα άγρια χόρτα της γης», Συνημμένη αναφορά των αρχηγών των 50 οικογενειών προς τον Καποδίστρια, Ναύπλιο 17 Φεβρουαρίου 1831, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 256, έγγρ. 100-101. «Ήδη δε αμηχανούντες ... αρχόμεθα του να πωλή ο μεν το όπλον του, ο δε το ένδυμά του προς θεραπείαν της πείνης μας», Αναφορά των Κρητών της Μονεμβασιάς προς τον Κυβερνήτη, Μονεμβασιά 21 Ιουνίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 260, έγγρ. 260. «Ό,τι και αν είχε ο καθ' εις από ρούχα και όπλα τα επώλησε ... ήδη στερούμεθα και του επιουσίου άρτου», Οι δυστυχείς πατριώτες Κρήτες (129 υπογραφές) προς την Επί των Κρητών Επιτροπή, Ναύπλιο 15 Μαρτίου 1832, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 287A, έγγρ. 120.

«να μην κατοικώσιν εις τας νήσους του Αιγαίου πελάγους».¹⁵ Η απαίτηση των Κρητών για διατήρηση των όπλων τους μετά την οριστικοποίηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη το 1830 συνδεόταν περισσότερο, σύμφωνα με επίσημες πηγές, με τη δυνατότητα που τους έδινε «να απέρχωνται πάλιν εις Κρήτην και να αρπάζωσι εκείθεν ότι δύνανται» καθιστώντας τα κοντινά νησιά, κυρίως την Ίο, «καταφύγιον των».¹⁶

Η παραμονή των Κρητών προσφύγων στα νησιά συνοδευόταν από παραβατικές ενέργειες που προκάλεσαν έντονες διαμαρτυρίες των γηγενών. Έτσι διαθέτουμε καταγγελίες ότι Κρήτες προέβαιναν συχνά σε «κακουργίες»,¹⁷ χαρακτηρίζονταν ως «ολέθριος μαστιγξ»¹⁸ και διαπιστωνόταν η ανάγκη για «χαλινόν»,¹⁹ «συστολήν και περιορισμόν των ατακούντων».²⁰ Οι Κρήτες πρόσφυγες άρπαζαν σιτηρά που αποτελούσαν είτε προσόδους του δημοσίου είτε επισιτιστική βοήθεια στην Ίο, τη Μήλο και την Κίμωλο.²¹ Σφακιανοί στην Κίμωλο λήστευσαν και φόνευσαν τρεις Μουσουλμάνους εμπόρους από τη Σκόδρα, πήγαν στη Μήλο όπου διώχθηκαν από τον εκεί Γάλλο πρόξενο και κατέφυγαν στην Κάρπαθο.²² Διαμαρτυρίες για τη συμπεριφορά των Κρητών προσφύγων²³ και εκκλήσεις των κατοίκων των νησιών Ίου, Σίφνου, Μήλου, Κιμώλου, Νάξου, Πάρου και Αμοργού προς τις αρχές για την περιστολή των βιαιοπραγιών ή την απομάκρυνσή τους απαντούν πολύ συχνά στις πηγές.²⁴ Και στην Κάρπαθο

¹⁵ Ο Κυβερνήτης προς τον Διοικητή Ίου, Αίγινα 4 Ιανουαρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 259, έγγρ. 51. Επίσης βλ. Οι Κρήτες από τα νησιά του Αιγαίου πελάγους «να μετακομίσωσιν εις την Πελοπόννησον και αλλαχού», Η Γραμματεία της Επικράτειας προς τον Διοικητή Ίου, Ναύπλιο 13 Απριλίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 265Α, έγγρ. 250.

¹⁶ «Εις την νήσον ταύτην κρατούν το παν οι Κρήτες», Ο Διοικητής Ίου προς τον Κυβερνήτη Αυγ. Καποδίστρια, Ίος 31 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ v. Κέρκυρας, Καποδιστριακό Αρχείο, μέρος Α', φάκ. 107, έγγρ. 1. Βλ. και Ο μοίραρχος Γ. Σαχίνης προς τη Γραμματεία των Ναυτικών, Ίος επί της κορβέτας «Η Υδρα», 27 Δεκεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 285Β, έγγρ. 121, Ο Κυβερνήτης προς τον Διοικητή Ίου, Αίγινα 4 Ιανουαρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 259, έγγρ. 51, Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 9 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281Α, έγγρ. 130.

¹⁷ Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Μήλος επί της γολέτας «Καραϊσκάκης», 3 Νοεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 279, έγγρ. 37. Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 9 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281Α, έγγρ. 130. Άλλος όρος που αναφέρεται γι' αυτούς είναι «κακοήθεια», Ο Διοικητής Σίφνου προς τον Κυβερνήτη, Σίφνος 23 Ιουλίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 271, έγγρ. 35.

¹⁸ Η Εκτακτος Επιτροπή του Αιγαίου πελάγους προς την Κυβέρνηση, Σέριφος επί της αντιναυαρχίδας, 12 Οκτωβρίου 1831, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 94, έγγρ. 46. Ο πρώην αστυνόμος της Μήλου προς τον Κυβερνήτη, Ναύπλιο 26 Ιουνίου 1832, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 283Β, έγγρ. 46.

¹⁹ Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 9 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281Α, έγγρ. 130.

²⁰ Ο Διοικητής Ίου προς τον Κυβερνήτη, Ίος 2 Απριλίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 265Α, έγγρ. 5.

²¹ Η Επιτροπή [επί των προσόδων] προς τον Κυβερνήτη, Ναύπλιο 12 Αυγούστου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 273, έγγρ. 66. Ο ενοικιαστής των προσόδων της Μήλου προς τον Διοικητή Σίφνου, 30 Οκτωβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281Β, έγγρ. 121. Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Μήλος επί της γολέτας «Καραϊσκάκης» 3 Νοεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 279, έγγρ. 37.

²² Η Εκτακτος Επιτροπή του Αιγαίου πελάγους προς την Κυβέρνηση, Σέριφος επί της αντιναυαρχίδας 12 Οκτωβρίου 1831, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 94, έγγρ. 46.

²³ Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 28 Νοεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 90, έγγρ. 32. Ο Διοικητής Ίου προς τον Κυβερνήτη, Ίος 30 Δεκεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φάκ. 258Β, έγγρ. 41. Οι πληρεξούσιοι της επαρχίας Σίφνου, Μήλου και Κιμώλου προς τη Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος, Πόρος 5 Μαΐου 1832, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 289, έγγρ. 155.

²⁴ Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 3 Δεκεμβρίου 1830, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 257Α, έγγρ. 98. Ο Διοικητής Νάξου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Νάξος 10 Ιανουαρίου 1831, ΓΑΚ, Συλλογή

όπου είχαν εγκατασταθεί Κρήτες σε όλη τη διάρκεια της επανάστασης για ένα διάστημα είχαν την εξουσία στα χέρια τους παραγκωνίζοντας τις τοπικές αρχές (Μιχαηλίδης-Νουάρος 1939, 116-118).²⁵ Μικρότερη ένταση μεταξύ Κρητών και ντόπιων σημειώθηκε στην Πελοπόννησο.²⁶ Όπως αναφέρει ο Φρειδερίκος Τιρς, οι επαναστατικές αρχές προκειμένου να προσεταιριστούν τους ενόπλους Κρήτες –εκτιμούσε σε 4.000 τον αριθμό τους– τους διορίζαν ως φρουρά στα νησιά και σε αποσπάσματα στην ηπειρωτική Ελλάδα. Σε συνάντησή του με Σφακιανούς στην Αργολίδα, μεταφέρει ότι του είπαν: «Δεν έχουμε τίποτ' άλλο παρά λίγα απ' τα όπλα μας ... και τα χρησιμοποιούμε για να παίρνουμε, στις πόλεις και τα χωριά, ό,τι μας χρειάζεται για να ζούμε, εμείς, οι γυναίκες και τα παιδιά μας ... δεν παίρνουμε παραπάνω» (Τιρς χ.χ., 235-236). Παρά τον διορισμό Κρητών ως φρουρά του Υγειονομείου στη Μήλο και στη Σίφνο και ως πολιτοφυλακή στη Σίφνο, τη Μήλο, την Κίμωλο και τη Νάξο,²⁷ υπήρχαν απαιτήσεις για τον διορισμό μεγαλύτερου αριθμού στις φρουρές των νησιών ή την καταβολή χρημάτων, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις ικανοποιήθηκαν, από τον φόβο της επιδείνωσης της κατάστασης.²⁸

Από την πλευρά τους οι Κρήτες εξέφραζαν παράπονα τόσο προς τις αρχές, τοπικές ή εθνικές, όσο και προς τους κατοίκους περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν, ενώ δεν παρέλειπαν να τονίζουν την ενεργή συμμετοχή τους στον απελευθερωτικό αγώνα αφενός στην Κρήτη και αφετέρου στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα.²⁹ Σε έκκλησή τους προς τον Όθωνα τον Οκτώβριο του

Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 94, έγγρ. 46. Ο Διοικητής Ίου προς τον Κυβερνήτη, Ίος 20 Απριλίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 265Α, έγγρ. 179. Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Σίφνος 9 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281Α, έγγρ. 130.

²⁵ «Συγκρούσεις, διαπληκτισμοί αλλά και φόνοι δεν έλειπαν μεταξύ των Κρητών και των εντοπίων και η περίοδος αυτή της τοιαύτης επιβολής των Κρητών είναι γνωστή εις τας λαϊκάς διηγήσεις της εποχής υπό το χαρακτηριστικό όνομα 'η Κρητικομανιά'».

²⁶ Στις 21 Σεπτεμβρίου 1824 σημειώθηκε συμπλοκή μεταξύ Κρητών στρατιωτών και Αργείων. Το Επαρχείο φρόντισε να ηρεμήσουν τα πνεύματα. Το Επαρχείο Άργους προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, Άργος 22 Σεπτεμβρίου 1824, ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος, Εσωτερικών, φάκ. 43. Το Επαρχείο Άργους προς το Εκτελεστικό, Άργος 24 Σεπτεμβρίου 1824, ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος, Εκτελεστικό, φάκ. 24.

²⁷ Ο Διοικητής Σίφνου προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Μήλος επί της γολέτας «Καραϊσκάκης» 3 Νοεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 279, έγγρ. 37. Σχετικά με τον διορισμό του καπετάν Γεωργίου Ανδρουλακάκη ως πολιτάρχη στη Σίφνο, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 291-293. Σχετικά με τον διορισμό του Στρατή Δεληγιαννάκη ως πολιτάρχη στη Μήλο, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 271, έγγρ. 35-37. Η Εκτακτος Επιτροπή του Αιγαίου πελάγους προς την Κυβέρνηση, Σέριφος επί της αντιναυαρχίδας, 12 Οκτωβρίου 1831, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γεν. Γραμ., φάκ. 94, έγγρ. 46. Διοριστήριο του Γεωργίου Παππά Νικηφοράκη ως πολιτάρχη στην Κίμωλο με 7 στρατιώτες, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 291, έγγρ. 294. Η Εκτακτος Επιτροπή του Αιγαίου πελάγους προς την Κυβερνητική Επιτροπή, Σύρος 4 Φεβρουαρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 279, έγγρ. 72.

²⁸ Παρότι στη Νάξο διορίστηκαν 15 Κρήτες στην τοπική φρουρά, «οι δυσμεταχείριστοι ούτοι άνθρωποι, υποκινούμενοι ίσως, εζήτησαν να διορισθώσιν εξήντα, και τέσσαρες Αρχηγοί, και με μισθόν τον οποίον αυτοί θέλουν. Ο Διοικητής ηναγκάσθη να παραχωρήση, θεωρών ότι εκ της αντιστάσεως ηδύνατο να προκύψη νέα ταραχή», Η Εκτακτος Επιτροπή του Αιγαίου πελάγους προς την Κυβερνητική Επιτροπή, Σύρος 4 Φεβρουαρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 279, έγγρ. 72. «Είναι ανάγκη διά την ασφάλειαν των κατοίκων οίτινες πολλάκις εις παρόμοιας περιστάσεις υπέφεραν πολλά και παντοία δεινά, ν' αναλάβωσι την οποίαν ζητούσι θέσιν, υποχωρούντες ακουσίως εις την βίαν», Οι κάτοικοι Σίφνου προς τον Διοικητή Σίφνου, Σίφνος 9 Ιουνίου 1832, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 291, έγγρ. 300. Η Δημογεροντία Μήλου συναινεί να βοηθήσουν τους Κρήτες «από τα εδώ ευρισκόμενα εθνικά χρήματα διά να μην κακοποιούν τους κατοίκους», Η Δημογεροντία Μήλου προς τον Διοικητή Σίφνου, Μήλος 21 Ιουλίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 271, έγγρ. 39.

²⁹ «Δεν συνεκροτήθη καμμία μάχη οπωσούν σημαντική μήτε εις την Πελοπόννησον μήτε εις την Στερεάν Ελλάδα, όπου και να μη ευρεθή και κρητικόν σώμα μεταξύ των πρωταγωνιστών, ή να είπω ορθότερον, δεν υπάρχει μέρος του ελληνικού εδάφους το οποίον να μην είναι βαμμένον με κρητικόν αίμα», Εκπρόσωποι Κρητών προς Όθωνα,

1834, οι εκπρόσωποι των Κρητών στο ελληνικό κράτος, αφού διεκτραγώδησαν την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι πρόσφυγες, κατέληγαν συνοψίζοντας τα αιτήματά τους: να τους δοθούν γη και χρήματα, να χορηγηθεί «εξοικονόμησις» [= επίδομα] στους οπλαρχηγούς και να αναγνωριστεί η υπηρεσία σε όσους πολέμησαν στην Επανάσταση.³⁰

Σταδιακά, κυρίως από τις Κυκλάδες, πολλοί Κρήτες πρόσφυγες συγκεντρώθηκαν στην Αίγινα, όπου στις αρχές του 1832 βρίσκονταν 3.000 οικογένειες Κρητών.³¹ Ο συνολικός αριθμός αυτών που εγκατέλειψαν την Κρήτη είναι δύσκολο να αποτιμηθεί. Η αναχώρηση από την Κρήτη σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, η διασπορά τους σε πολλά μέρη, η μεγάλη κινητικότητα των προσφύγων, ιδίως των ενήλικων ανδρών, η επιστροφή πολλών στην πατρίδα τους κατά τη δεκαετία του 1830, η παραμονή άλλων και η αποκατάστασή τους στο ελληνικό κράτος αποτελούν παράγοντες που δυσκολεύουν την έρευνα. Οι εκτιμήσεις που διαθέτουμε αναφέρουν έναν υπερβολικό αριθμό προσφύγων, τουλάχιστον σε σχέση με τον χριστιανικό πληθυσμό της Κρήτης πριν από την επανάσταση. Ο αριθμός προσφύγων που εμφανίζεται συχνότερα στις πηγές είναι 60.000 (Κριτοβουλίδης 1859, 550· Παπαδοπετράκης 1888, 338· Κριάρης 1931, 512· Δετοράκης 1986, 341). Επίσης, αναφέρονται οι αριθμοί 40.000³² και 30.000 (Pashley 1837, XXIV· Ζαμπετάκης 1956, 205). Ο αριθμός των 20.000, ο οποίος αναφέρεται σε έγγραφο τον Ιανουάριο του 1831, όταν είχε ολοκληρωθεί η άφιξη στην ελεύθερη Ελλάδα των Κρητών προσφύγων, είναι κατά τη γνώμη μας ο πλέον πιθανός.³³

Σε όλη τη δεκαετία του 1830 οι Κρήτες πρόσφυγες επέστρεφαν στις εστίες τους «βιαζόμενοι υπό της στενοχωρίας», από τη «γενικήν δυστυχίαν ήτις επικρατεί εις όλους ανεξαιρέτως τους Κρήτας»³⁴ και τη νοσταλγία της πατρίδας τους (Pashley 1837, 308).³⁵ Η διαλλακτική στάση την οποία κράτησαν οι αιγυπτιακές Αρχές συνέβαλε στην τάση επιστροφής τους, αλλά και στην αποτροπή εκπατρισμού άλλων (Pashley 1837, XXVI· Laroche χ.χ., 136· Πρεβελάκης-Γλύτσης 1975, 369-370· Πεταλά 1987, 176). Σύμφωνα με γαλλικές πηγές, το 1832 βρίσκονταν στην Ελλάδα 20.000 και το 1834 15.000 πρόσφυγες (Πεπονάκης 1997, 88), ενώ σύμφωνα με τους ίδιους τους πρόσφυγες, «8 έως 9 χιλιάδες ακόμη, και ούτοι είναι ήδη αποφασισμένοι ή μάλλον αναγκασμένοι από το ανοικονόμητον της δυστυχίας των να απέλθωσιν εις την Κρήτην».³⁶

Ναύπλιο 9 / 21 Οκτωβρίου 1834, ΓΑΚ, Οθωνικό αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 269. Για τη συμμετοχή Κρητών σε μάχες στην επαναστατημένη Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Κριάρης 1937, 519-529 και 581-585.

³⁰ Εκπρόσωποι Κρητών προς τον Όθωνα, Ναύπλιο 9 / 21 Οκτωβρίου 1834, ό.π.

³¹ Η Επί των Κρητών Επιτροπή προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Ναύπλιο 19 Ιανουαρίου 1832, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 283Α, έγγρ. 106.

³² Κρήτες προς τον βασιλιά, Ναύπλιο 9 / 21 Οκτωβρίου 1834, ό.π. Κρήτες πάροικοι Μήλου προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, Μήλος 15 Φεβρουαρίου 1843, ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 268. Επίσης βλ. Οι κάτοικοι του δήμου Μινώας προς τον βασιλιά, 20 Ιανουαρίου 1838, ό.π., φάκ. 268, στο οποίο γίνεται λόγος για 10.000 οικογένειες που κατέφυγαν στην Ελλάδα.

³³ Ο επί των Ναυτικών Γραμματεύς Β. Καποδίστριας προς τον Κυβερνήτη, Ναύπλιο 18 Ιανουαρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 229, έγγρ. 458. Ο ίδιος αριθμός υπάρχει και σε αναφορές Κρητών παροίκων της Σύρου, Νάξου και Πάρου προς τον Κυβερνήτη, Εφημ. *Ο Απόλλων*, αρ. 50, 29 Αυγούστου 1831.

³⁴ Κρήτες προς τον πληρεξούσιο Αυγουστίνιο Καποδίστρια, Πρόνοια 24 Ιουνίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 269, έγγρ. 279.

³⁵ Επίσης βλ. Ο Γραμματεύς των Εσωτερικών προς τον βασιλιά, Αθήνα 27 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1835, ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 269.

³⁶ Κρήτες προς τον βασιλιά, Ναύπλιο 9 / 21 Οκτωβρίου 1834, ό.π.

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η αποκατάσταση Κρητών προσφύγων υπήρξε το πρώτο σχετικό συστηματικό εγχείρημα στο αρτισύστατο ελληνικό κράτος. Με το ψήφισμα ΚΔ΄ της 13ης Μαρτίου 1831 παραχωρούνταν από την εθνική γη 10 έως 100 στρέμματα, ανάλογα με το επάγγελμα του αρχηγού της οικογένειας και την απουσία αρχηγού.³⁷ Σε κάθε οικογένεια χορηγούνται 8 φοίνικες ανά στρέμμα «ώστε να δυνηθή να κτίση δι' αυτών κατοικίαν και να προμηθευθή τα αναγκαία εις καλλιέργειαν της χορηγηθησομένης εις αυτήν γης». Επειδή όμως το Εθνικό Ταμείο δεν μπορούσε να καλύψει αυτή τη δαπάνη, προκρίθηκε να εξοικονομηθεί αυτή με έρανο 40 λεπτών από κάθε πολίτη με τη φροντίδα των τοπικών αρχών. Για να υλοποιηθούν αυτά, συστάθηκε τριμελής Επί των Κρητών Επιτροπή και αναζητήθηκαν εθνικές γαίες στην Αργολίδα, την Κορινθία και τη Μεσσηνία για την εγκατάστασή τους. Οι πρώτες 101 οικογένειες Κρητών (οι κρυπτοχριστιανοί Κουρμούληδες) αποκαταστάθηκαν τον Μάιο του 1831 στο Τσακίρι του Άργους.³⁸ Συστάθηκε τριμελής επιτροπή, η Επί των Κρητών Επιτροπή, από τους γεροϋσιαστές Δ. Καμπάνη και Α. Λοιδωρική και τον Γραμματέα των Ναυτικών και συμβούλους τους Ν. Ρενιέρη και Β. Χάλη, προκειμένου να διαχειριστεί τόσο την αποκατάσταση όσο και την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων.³⁹

Σε δύο χωριά της Αργολίδας σημειώθηκαν αντιδράσεις από τους γηγενείς οι οποίοι προσπάθησαν να εμποδίσουν «τους δυστυχείς Κρήτας να καλλιεργήσουν την παραχωρηθείσαν προς αυτούς εθνική γη».⁴⁰ Καλύτερη αντιμετώπιση φαίνεται ότι είχαν στην Κορινθία.⁴¹ Με αφορμή παράπονα και αιτήματα Κρητών το έτος της άφιξης του Όθωνα στην Ελλάδα, έγινε αναφορά στην αποτυχία των μέτρων που εφαρμόστηκαν γι' αυτούς επί Καποδίστρια. Ως αιτίες αναφέρονται α) ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο οποίος δυσχέρανε το όλο εγχείρημα, β) η αντίδραση των γηγενών, καθώς παραχωρήθηκαν σε Κρήτες εθνικές γαίες που είχαν εκχερσωθεί από τους γηγενείς γ) η έλλειψη των απαραίτητων χρημάτων για να ικανοποιηθούν οι πρώτες ανάγκες των αποίκων, δ) το γεγονός ότι οι Κρήτες ήταν στην πλειονότητά τους πολεμιστές, «εχθροί του αλετριού».⁴²

³⁷ Σε κάθε οικογένεια γεωργού ή τεχνίτη παραχωρούνταν 10 στρέμματα (σε περίπτωση απουσίας αρχηγού οικογένειας 20), στρατιωτικού, ανάλογα με τον βαθμό, 20-100 στρέμματα, ιερέα 20 στρέμματα, προκρίτου 60 στρέμματα (σε περίπτωση απουσίας αρχηγού 80), *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος (ΓΕΕ)*, έτος ΣΤ΄, αρ. 22, 21 Μαρτίου 1831, σ. 113-114.

³⁸ *ΓΕΕ*, έτος ΣΤ΄, αρ. 40, 30 Μαΐου 1831, σ. 227-229.

³⁹ Οι Κρήτες που δέχονταν περίθαλψη ανέρχονταν σε 9.000 τον Σεπτέμβριο του 1831 ή 2.890 οικογένειες τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου. Η Επί των Κρητών Επιτροπή προς τον Κυβερνήτη, Ναύπλιο 9 Σεπτεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 275. Η Επί των Κρητών Επιτροπή προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Ναύπλιο 20 Δεκεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 281Α, έγγρ. 328.

⁴⁰ Στα χωριά Τσακίρι και Κοφίνι. Ο Κυβερνήτης προς τον Διοικητή Ναυπλίας, Ναύπλιο 21 Μαΐου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 267, έγγρ. 54. Ο Διοικητής των επαρχιών Ναυπλίου, Άργους και Κάτω Ναχαγιέ προς τη Γραμματεία της Επικράτειας, Ναύπλιο 17 Νοεμβρίου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 280Α, έγγρ. 99, 100 και 101. *ΓΕΕ*, έτος ΣΤ΄, αρ. 49, 1 Ιουλίου 1831, σ. 283-284.

⁴¹ «Η φιλοξενία και η αδελφική περιποίησης» που δέχθηκαν οι Κρήτες στην Κόρινθο από τον διοικητή, τους δημογέροντες και τους κατοίκους, Η Επί των Κρητών Επιτροπή προς τον Κυβερνήτη, Ναύπλιο 17 Αυγούστου 1831, ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 273, έγγρ. 227.

⁴² Ο υπουργός των Οικονομικών προς την Αντιβασιλεία, Ναύπλιο 30 Σεπτεμβρίου / 12 Οκτωβρίου 1833, ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 269.

Την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα το κράτος ασχολήθηκε συστηματικότερα με την αποκατάσταση των προσφύγων. Τα πρώτα νομοθετήματα αφορούσαν και πάλι τους Κρήτες, με την ίδρυση των συνοικισμών Μινώα στην Αργολίδα⁴³ και Νέα Κρήτη στη Μεσσηνία το 1834.⁴⁴ Η αποκατάσταση αυτή επαναβεβαιώθηκε και επεκτάθηκε και στον Αδάμαντα Μήλου με τον νόμο ΡΙΔ΄ «Περί αποικισμού των Κρητών» της 15ης Σεπτεμβρίου 1848 και την παραχώρηση εθνικών ή μοναστηριακών γαιών σε κάθε οικογένεια με βάση τον αριθμό των μελών της. Δόθηκαν επιπλέον, με κρατική δαπάνη, «εις οικίσκος αξίας όχι ανωτέρας των 300 δραχμών, εις βους, και τα αναγκαία αγροτικά εργαλεία προς καλλιέργειαν των γαιών αυτών».⁴⁵

Μετά το κίνημα των Μουρνιών τον Σεπτέμβριο του 1833, νέοι πρόσφυγες κατέφυγαν στη Σύρο.⁴⁶ Το επόμενο μαζικό προσφυγικό ρεύμα ήταν αυτό κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866-1869, ενώ οι τελευταίοι πρόσφυγες από την Κρήτη κατέφυγαν στην Ελλάδα το 1897-1898.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εμμανουήλ Αγγελάκις (1935), *Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 1, Αθήνα.
- Απόστολος Βακαλόπουλος (1939), *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη.
- J. Carodistrias, comte (1839), *Correspondance. Les lettres diplomatiques, administratives et particulières, écrites par lui depuis le 20 avril 1827 jusqu' au 9 Octobre 1831*, E. Betant (επιμ.), τ. 4, Γενεύη-Παρίσι.
- Θεοχάρης Δετοράκης (1986), *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα.
- Εμμανουήλ Ζαμπετάκης (1956), «Συμβολή εις την καλύτεραν γνώσιν της επαναστατικής περιόδου του 1841 εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Ι΄ (1956), 171-214.
- Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη (1994), «Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία*, τχ. 51, σ. 35-46.
- Παναγιώτης Κριάρης (1931), *Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 2, Αθήνα.
- Παναγιώτης Κριάρης (1937), *Η μετά την ενετικήν κυριαρχίαν από 1645-1832 τουρκοκρατηθείσα Κρήτη*, Αθήνα.

⁴³ Στο Τολό (Μινώα) εγκαταστάθηκαν 128 οικογένειες [44 γεωργών, 16 στρατιωτικών, 14 τεχνιτών, 10 ναυτών και 44 εργαζομένων με ημερομίσθιο ή ανέργων]. Από τις 128, οι 73 είχαν πάρει κλήρο εκεί από την εποχή του Καποδίστρια και οι άλλες 55 ήλθαν το 1834, Η επί του Συνοικισμού των Κρητών εις Τολόν Επιτροπή προς τη Γραμματεία των Εσωτερικών, Ναύπλιο 28 Δεκεμβρίου 1834, ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 269.

⁴⁴ Βασιλικό Διάταγμα της 13ης και 18ης Οκτωβρίου 1834 «Περί συνοικισμού των Κρητών εις Μινώαν» και «Περί συνοικισμού των Κρητών εις Μεθώνην».

⁴⁵ Για την υλοποίηση του νόμου, δημοσιεύτηκε η υπ' αρ. 183 εγκύκλιος της 10ης Νοεμβρίου 1848 του Υπουργείου Εσωτερικών προς τις τοπικές αρχές προκειμένου να ενημερώσουν σχετικά με τον νόμο τους Κρήτες σε όλες τις επαρχίες της επικράτειας. Με το διάταγμα «Περί εκτελέσεως του περί αποικισμού των Κρητών νόμου» της 22ας Απριλίου 1850, εξειδικεύονταν περισσότερο τα σχετικά με τους δικαιούχους και επεκτεινόταν η αποκατάσταση και σε άλλους Κρήτες. Στο άρθρο 5 διευκρινιζόταν ότι «δεν έχουν το δικαίωμα να λάβουν εθνικάς γαίας αι Κρήσσαι οικογένειαι, αι μεταβάσαι εκ της ιδιαιτέρας πατρίδος των, προ της κηρύξεως του υπέρ ελευθερίας αγώνος εις την Ελλάδα».

⁴⁶ Πρακτικά της συνεδρίασης του Υπουργικού Συμβουλίου της 9 / 21 Δεκεμβρίου 1833, ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 269.

- Καλλίνικος Κριτοβουλίδης (1859), *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα.
- Ch. Laroche (χ.χ.), *La Crète ancienne et moderne*, Παρίσι.
- Αντώνιος Μηλιαράκης (1886), *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα.
- Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος (1939), «Αι σχέσεις της Κρήτης μετά των γειτονικών νήσων Καρπάθου και Κάσου ανά τους αιώνες», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 2, σ. 109-118.
- Στυλιανός Μοτάκης (1953), *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη (ή Τσιριγώτη), Έγγραφα των ετών 1810-1834*, Χανιά.
- Ελένη Μπελιά (1975), «Το Κρητικόν ζήτημα επί Καποδίστρια», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα, σ. 231-248.
- Γρηγόριος Παπαδοπετράκης (1888), *Ιστορία των Σφακίων ήτοι μέρος της Κρητικής ιστορίας*, Αθήνα.
- Robert Pashley (1837), *Travels in Crete*, τ. 1, Λονδίνο.
- Μανόλης Πεπονάκης (1997), *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο.
- Αλεξάνδρα Πεταλά (1987), *Η πρώτη φάση του Κρητικού ζητήματος. Παρουσία και αντιθέσεις των Μ. Δυνάμεων στο χώρο της Α. Μεσογείου (1828-1831)*, Αθήνα (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).
- Ελευθέριος Πρεβελάκης – Φ. Γλύτσης (επιμ.) (1975), *Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Γενική αλληλογραφία / Ελλάς (Foreign Office 32)*, τ. 1 (1827-1832), μέρος Α΄, Αθήνα.
- Σίμος Συμεωνίδης (2004), «Σφακιανοί πρόσφυγες στη Σίφνο, δυνάστες των κατοίκων του νησιού», *Σιφνιακά*, τ. 12, σ. 181-187.
- Φρειδερίκου Τιρς (χ.χ.), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, μτφρ. Α. Σπήλιος, τ. 1, Αθήνα, Αδελφοί Τολίδη.